

# Hekimbaşı Emir Çelebi ve Ünlü Eseri Enmûzecü't-Tıbb'da Sinir Sistemi Anatomisi ile İlgili Bölümler

## Chief Physician Emir Çelebi and Chapters Related to the Anatomy of Nerve System in his Famous Work Enmûzecü't-Tıbb (Sample of Medicine)

### ÖZ

**AMAÇ:** Osmanlı dönemi hekimbaşlarından Emir Çelebi'nin ünlü eseri *Enmûzecü't-Tıbb*'da bulunan sinir sistemi anatomisi ile ilgili bölümlerini inceleyerek eserin bu yönüyle tıp ve nöroşirürji tarihi içerisindeki yerini belirlemek.

**GEREÇ ve YÖNTEM:** Bu çalışmada *Enmûzecü't-Tıbb*'ın Türkiye Kütüphanelerinde bulunan yazmalarından dördü incelenerek, sinir sistemi anatomisi ile ilgili bölümlerinin Latin harflerine transkripsiyonları yapılmış, günümüz Türkçesine çevrilerek tıp tarihi açısından önem taşıyan eserlerle karşılaştırılmıştır.

**BULGULAR:** *Enmûzecü't-Tıbb*'da anatomiden bahsetmiş olan Emir Çelebi, eserin "Vesâyâyı hükemâ-yı selef ve halef" başlığını taşıyan son bölümünde ise hekimlere deontolojik öğütler vererek, tıp uygulaması için önemli bir koşul olan "teşrih" biliminin uygulama yaparak öğrenilmesi gerektiğini de vurgulamıştır. Eserde sinir sistemi ile ilgili olarak beyin, kranial sinirler ve spinal sinirler anatomisi hakkında üç bölüm bulunmaktadır. Bu bölümlerde yapılan inceleme ve değerlendirmeler Emir Çelebi'nin İbn Sînâ'nın *Kânûn*'undan etkilendiğini ortaya koymuştur.

**SONUÇ:** Emir Çelebi tarafından *Enmûzecü't-Tıbb*'da tıp öğrenimi sırasında diseksiyon yapılması önerisinin açıkça dile getirilmesi Osmanlı tıbbı'nda önemli dönüm noktalarından birisidir. Sözlerinden diseksiyon yapmış olabileceği izlenimi edinilmekle birlikte, Emir Çelebi'nin santral ve periferik sinir sistemi anatomisi konusunda İbn Sînâ'nın *Kânûn*'unda açıkladığından farklı bir şey sunmaması, "ipse dixit" tavrının bir sonucu olabilir. Öte yandan Türkçe bir tıp eserinde, özet de olsa, bir anatomi bölümünün bulunması, Türkçe tıp eğitimi adına oldukça önemli bir durumdur.

**ANAHTAR SÖZCÜKLER:** Anatomi, Emir Çelebi, Nöroanatomi, Tıp Tarihi

### ABSTRACT

**AIM:** To determine the place of *Enmûzecü't-Tıbb* (Sample of Medicine) written by Emir Çelebi in 17th century in history of neurosurgery and medicine.

**MATERIAL and METHOD:** Four handwritten copies of *Enmûzecü't-Tıbb* were studied. Nerve system related chapters of the work in four copies were transcribed into the Latin alphabet, translated to contemporary Turkish and then studied and compared to each other and other main works in history of medicine.

**RESULTS:** Emir Çelebi wrote a book of medicine containing chapters related to nerve system anatomy and he added a last chapter giving deontological advices to physicians stressing the importance of dissection in medical education. Studies on these chapters revealed that Emir Çelebi was greatly influenced by Avicenna's *Canon*.

**CONCLUSION:** It was a turning point for Ottoman Medicine that Emir Çelebi apparently discussed that dissection of human body should be placed in medical education in his work. Although it is possible that Emir Çelebi dissected the human body, he did not present different explanations from Avicenna regarding central and peripheral nerve system anatomy. This situation could be evaluated as the result of the "ipse dixit" attitude. On the other hand, on behalf of Turkish medical education, a section regarding anatomy, even abridged, in a Turkish medical book is really important.

**KEY WORDS:** Anatomy, Emir Çelebi, Neuroanatomy, History of medicine

Ahmet ACIDUMAN

Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi,  
Deontoloji Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye

Geliş Tarihi : 10.06.2008

Kabul Tarihi : 11.08.2008

Yazışma adresi:

Ahmet ACIDUMAN

Tel: 0 312 223 98 17

E-posta: ahmetaciduman@yahoo.com

## GİRİŞ

Bir hekimin yetişmesi için olmazsa olmaz koşullardan birisi insan anatomisinin öğrenilmesidir. İnsan anatomisinin eğitim ve öğretimi açısından ülkemizdeki durum, Anadolu Selçuklu medreselerinin kuruluşu başlangıç noktası olarak alınarak, Şehsuvaroğlu tarafından dört evre olarak belirlenmiştir. Bu sınıflamaya göre, *Medrese devri* (1205-1816) olarak anılan ilk dönem 1205 yılında Kayseri’de Gevher Nesibe Sultan Hastanesi ve Gıyasüddin Tıp okulunun kuruluşundan hekim Şânîzâde Mehmed Ataullah Efendi’nin *Mir’âtü’l-Ebdân fi Teşrih-i Âzâi’l-İnsân* adlı teşrih kitabını yazdığı 1231 H./1816 yılına kadar olan dönemi içermektedir. *Şânîzâde devri* adı verilen ikinci dönem 1816-1827 yılları arasını kapsamaktadır. Üçüncü devir ise *Tıbhâne ve Cerrâhâne-i Âmire devri* olarak adlandırılan 1827-1839 yılları arası dönemdir. *Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne’nin kuruluşundan günümüze kadar geçen devir* ise dördüncü devre olarak kabul edilmiştir (23).

Eski Hint ve Mısır’dan İskenderiye Tıp Okulu’na gelen ve özellikle Ptoleme hanedanı zamanında diseksiyona izin verilmesi nedeniyle çok gelişen anatomi ve diseksiyon bilgisi eski Yunan yoluyla İslâm’a mal olmuş; bütün ortaçağ boyunca Doğu’da ve Batı’da tababetin tek kaynağı olan İbn Sînâ’nın *El-Kânûn fi’t-Tıbb*’ında yer almış ve bu metin de Anadolu’da ve Anadolu Türkleri’nin egemen olduğu yerlerde açılan medreselerde de tıp öğretimi yapılırken okutulmuş ve açıklanmıştır (23). Medrese döneminin önemli anatomi eserlerinden birisi Şemseddin İtâkî’nin yazdığı *Kitâb-ı Teşrih-i Ebdân ve Tercümân-ı Kibâle-i Feylesûfân* adlı eserdir. Eserin yazılma zamanı Sultan IV. Murad’ın padişah ve Recep Paşa’nın Vezîr-i âzam olduğu 1632 yılına tarihlenmiştir (17). Bu eser yazımızın konusunu oluşturan Hekimbaşı Emir Çelebi’nin *Enmûzecü’t-Tıbb* adlı eseri ile çağdaş olmakla birlikte, Emir Çelebi’nin eseri *Enmûzecü’t-Tıbb*, anatomi konusunda önemli bir Türkçe eser olan *Teşrih-i Ebdân*’dan daha önce yazılmıştır.

### Emir Çelebi

On yedinci yüzyılın önemli hekimlerinden birisi olan Emir Çelebi, Edirne’de doğmuştur (6). Asıl adı Seyyid Mehmed Tayyib’dir (7,24). Felsefe bilimleri ve Matematik-Geometri bilimleri öğreniminden sonra, hekimliğe olan aşırı isteği sonucu Kahire’de

tıp öğrenimi görmüştür (5,6). Uzun bir süre burada kalan Emir Çelebi, Kalavun-Mansûriye Hastanesi başhekimliği de yapmıştır (3,7,12). 1032 H./1622-23’de Akdeniz seferi sırasında Kahire’ye gelen Kapudân-ı Deryâ Recep Paşa’nın özel hekimliğini yapan Emir Çelebi, Recep Paşa tarafından İstanbul’a getirilmiştir (5,6,12). İstanbul’da Hassa hekimleri arasına girmiştir (12). Unkapanı’nda açtığı muayenehanesinde de tedaviler yapan ve tıp kitapları yazan Emir Çelebi, atandığı tımar defterdarlığı sırasında padişah IV. Murad’ın dikkatini çekmiş, yakın dostları arasına girmiştir. 1629 yılında Musa Efendi’nin yerine hekimbaşı olmuştur (3,6).

IV. Murad devrinde (1623-1640) hekimbaşılık yaparken Sadrazam Bayram Paşa ve Silâhdar Mustafa Paşa gibi padişahın çevresinden bazı önemli düşmanlar kazanan Emir Çelebi, Bağdat seferi (1638) sırasında, afyon kullandığı için padişaha ihbar edilmiştir. Bunun üzerine IV. Murad tarafından, bir satranç maçı sırasında, Emir Çelebi’ye kuşağındaki fazla miktarda afyon yutturulmuş ve afyonun zararını gidermemesi için de oyun uzatılarak ölümle cezalandırılmıştır (5,6,12). Değerli bir hekim, aynı zamanda iyi bir şair olan Emir Çelebi şiirlerinde Vıkfî mahlâsını kullanmıştır (6).

Tıbbî eserler yazan Emir Çelebi’nin en tanınmış eseri *Enmûzecü’t-Tıbb*’dır. Emir Çelebi diğer bir tıbbî eseri olan *Netîcetü’t-Tıbb*’ın önsözünde ise İstanbul Unkapanı’nda bir dükkân kiraladığını ve şâkirdlerinden Ali’nin adına bu eseri yazdığını bildirmektedir (6,7). Üçüncü eseri *Rebî’u’s-Selâme*’i ise dostlarının taûn ve vebâ hakkında bir risâle yazmasını istemeleri üzerine kaleme almıştır (6). Bursalı Mehmed Tahir ise *Enmûzecü’t-Tıbb* ve *Netîcetü’t-Tıbb* dışında üçüncü eser olarak *Garâ’ibü’l-Hekîm* adlı bir eserin adını vermektedir (7).

### Enmûzecü’t-Tıbb

Hekimbaşı Emir Çelebi makalenin de konusunu oluşturan *Enmûzecü’t-Tıbb* adlı eserini 1034 H./1624 yılında vezir Recep Paşa adına yazmıştır. Kitap, teorik ve pratik olmak üzere, bir mukaddime, altı ta’lîm ve bir hâtîme üzerine düzenlenmiştir (5-7). Emir Çelebi, bu eserinin önsözünde, kitap yazarların önceki eserleri olduğu gibi aktarmasının doğru olmadığını, kendi deneyimlerini de esere eklemeleri gerektiğini belirtmektedir. *Enmûzecü’t-Tıbb* havanın, toprağın ve iklimin nitelikleriyle başlar

ve anatomiden kısaca bahsettikten sonra hastalıklar ve ilaçların açıklanmasına geçmektedir (3,5,6,12). Son bölüm ise “Vesâyâ-yı hükemâ-yı selef ve halef” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde hekimlere deontolojik öğütler veren Emir Çelebi, Hipokrat’tan aktardığı ve bir hekimde olması gereken on özellikten başka, bölümün sonunda, tıp uygulaması için önemli bir koşul olan “teşrîh” biliminin öğrenilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Kitaptan öğrenileceklerin bu konuda yetersiz olacağını bildirmekte, savaşta ölen kişiler üzerinde ya da maymun ve domuz gibi insana benzerliği olan hayvanlarda diseksiyon yapılması önerisinde bulunmaktadır (2,3,5,6):

*ve ilm-i teşrîhi bir hoş ehlinden görmek lâzımdır deyu temâm-ı dikkat eyleye ve ilm-i teşrîhi göre belki kendüsi kütübden mücerred takrîr ile kani’ olmayub seferlerde ölen mevtâdan ve sâ’ir hulkıyeti insâna müşâbih hayvânâtдан hunzîr ve maymûnun gerek a’sâb ve em’â ve urûkı cümlesi insâna müşâbihdir bir dânesin her kangîsi olursa getürüb kat’ ve teşrîh idüb tamar be tamar ‘urûk be urûk temâm gördükden sonra em’â ve rie ve kebedin hey’etini ve gidâları vâsıl olduğı mahalli görmek kabildir bu tarikle temâm-ı ilm hâsıl ider hemân bundan sonra akl-ı selim ve tab’-ı müstakim gerekdir ki tâlibe reh-ber ola [365b] (Şekil 1) (8).*

İslâm’da teşrîhin yasak olduğu konusunda çeşitli görüşler bulunmasına karşın, Emir Çelebi’nin 1624 yılında kaleme aldığı bu eserinde “savaşlarda ölen insanlarda” teşrîh yapılması önerisinin bir devrim niteliğinde olduğu ya da günümüze yansıdığı şekliyle İslâm’da bir “teşrîh” sorunu olmadığı söylenebilir. Her iki durumda da, bu bilgi bize bu konuda önemli bir ipucu vermektedir. Teşrîh olmaksızın tıbbın bilimsel olarak uygulanması olanaksızdır (2). Maskar (19) da bir yazısında Emir Çelebi’nin teşrîh konusunda yazdıkları hakkında “o devirde insan cesedi üzerinde diseksiyon yapmağa dinsel bir engelin bulunmadığı anlaşılıyor” şeklinde bir yorumda bulunmaktadır. Yıldırım (25) da Emir Çelebi’nin bu eserini Osmanlılarda teşrîh yapıldığını gösteren en eski tarihli eserlerden birisi olarak vurgulamaktadır.

Makalenin izleyen bölümünde *Enmûzecü’t-Tıbb’da* bulunan Sinir Sistemi Anatomisi ile ilgili bölümler günümüz Türkçesi ile sunulmaktadır:



Şekil 1. Hekim Emir Çelebi’nin *Enmûzecü’t-Tıbb’da* hekimlere deontolojik öğütler verdiği bölümün sonunda hekimlerin teşrîh yapması ile ilgili açıklamalarının yer aldığı sayfa (*Enmûzecü’t-Tıbb*, Mihrişah Sultan 342-1, v. no: 365b)

### Üçüncü ders. Üçüncü kitap.

#### Dördüncü bölüm. Sinirlerin diseksiyonunu bildirir.

Bilirmeli ki sinir bükülmesi kolay, ayrılması (kopması) güç bir cisimdir. Bu [sinirler] beyin ve omurilik bölümlerinden çıkar. Nefsânî ruhu organlara eriştirir. Duyu ve hareketi beyinden iç organlara dağılan bu sinirlerle verir. Omurilikten çıkan sinirler geri kalan organlara dağılırlar, duyu ve hareket verirler. Şimdi beyin sinirleri yedi çifttir. Birinci çift [*N. Opticus L.*] beyinin iki tarafından yani

birinci karıncığından, meme başına benzeyen iki çıkıntından çıkar. İçi boş küçük bir sinirdir. Bu iki sinir sağdan ve soldan beynin ön karıncığından çıkar ve sapar. Birbirine bir yerde kavuşur. Göz nuru iki taraftan bu yere toplanır. Bu iki sinir burada ayrılırlar ve her [bir] küreye, ki sağdan gelen sinir sağ göze ve soldan gelen sol göze, gelir. Bazıları tersi olarak gelir demişlerdir. Birinci yol üstündür. Sonuç olarak görme duyusu bu sinirden gelir. Adı geçen yerde, ki *mecma'ü'n-nûr* [*Chiasma opticum* L.] dur, toplanır. İkinci çiftin başlangıcı birinci çiftin hizasıdır yani beynin ortasıdır. [Üçüncü çift *N. Trigemini* L.] Dördüncü çiftle karışır ve tekrar ayrılır. Dört kısım olur. Bir kısmı iç organlara, bir kısmı yükseğe erişir. Bir kısmı [*N. Auriculotemporalis* L.] şakağa [*Regio temporalis* L.], ki gözün köşesidir, erişir. Bir kısmı [*N. Ophthalmicus* L.] ikinci çiftin [*N. Oculomotorius* L.] dışarı çıkış kapısından [*Fissura orbitalis superior* L.] dışarı çıkar ve üç dal olur. Bir dalı gözün köşesinden dağılır [*N. Lacrimalis* L.] ve iki [dalı] şakağa ayrılır. Küçük olan *ustuh'ân-ı rîh* [*N. Frontalis* L.] dir. Onunla kaşlara, alna ve göz kapağına ulaşır. İkinci dal [*N. Nasociliaris* L.] kulağın etrafı ve gözün kuyruğu tarafına, içeriden burnun içine gelir. Üçüncü dal [*N. Maxillaris* L.] küçüktür. Kök oyuğa gelir [*Fossa pterygopalatina* L.] ve iki bölüme ayrılır. Bir bölümü [*Nn. Pterygopalatini* L.] ağız boşluğuna gelir. Bir bölümü [*Nn. Alveolares superiores* L.] yukarı, diş etine erişir. Üçüncü çiftin dördüncü kısmı [*N. Mandibularis* L.] üst çeneden dilin iki görünen tabakasına gelir [*N. Linguales*]. Tat duyusunu anlamaya neden olur. Bu dördüncü çiftten arta kalanı diş etleri dibinden alt diş etlerine erişir [*N. Alveolaris inferior* L.]. Ama başlangıcı dördüncü çiftin arkasında olan beşinci çift [*N. Facialis et N. Acousticus* L.], beynin her iki tarafından iki bölüme ayrılır. Bir bölümü [*N. Acousticus* L.] şakağa erişir. Kulağın iki deliği ondan sonradır ve Allah iştme kuvvetini buraya koymuştur. Bir kısmı [*N. Facialis* L.] kör dedikleri [*Canalis facialis* L.] delikli kemikte [*Os temporalis* L.] olan sinire ulaşır ve üçüncü çiftle karışır. Cilde ve geri kalan şakak adalelerine dağılır. Altıncı çift [*N. Glossopharyngeus, N. Vagus et N. Accessorius* L.] in çıkış yeri beynin arkasıdır. Beşinci çiftte bitişiktir. Örtü ve bağ bu çifti sağlamlaştırmıştır. Sanki tek sinirdir. Sonra ayrılır. Üç bölüm olur. Bir bölümü [*N. Glossopharyngeus* L.] derz-i lâmî [*Sutura lambdoidea* L.]'nin sonundan gelir [*Foramen jugularis* L.], diğer sinir ile hulkûma [yutak; *Pharynx* L.] erişir ve kalbe hareket verir. Bu bölümden birisi [*N.*

*Accessorius* L.] kürek adalesine gelir ve küreğin (omzun) hareketine sebep olur. Bir bölüm [*N. Vagus* L.], ki bu hepsinden daha büyüktür, hançere [gırtlak; *Larynx* L.] mide tarafındaki adale, hicâb-ı sadr [göğüs perdesi; *Pleura parietalis* L.], göğüs adaleleri, hicâb-ı kalb [kalp perdesi; *Pericardium* L.], rie [akciğer; *Pulmo* L.], venler ve arterler, bunların hepsinde bulunur. Her birisine parça parça ayrılır. Birçok parçası bağırsaklara ulaşır. Yedinci çiftin [*N. Hypoglossus* L.] başlangıcı omuriliğin ve beynin arasında ortak sınırdadır. Bir yeri kullanır ve dilin adalelerine hareket verir. Lambdoid sütüre ortak olan sinirler ki hareketi yedinci çifttendir (8-11).

**Beşinci bölüm. Omurilikten çıkan sinirlerin diseksiyonunu bildirir.** Sekiz çifti boyundadır. Şu birinci omurun deliğinden gelen çift kafa adalesine gelir. İkinci çift birinci ve ikinci omurun arasından dışarı gelir. Çoğu başın derisine gider dokunma duyusu onunla oluşur. Buradan geri döner ve kulağın dış tabakasına gelir, kulağın hissine sebep olur. Diğer geri kalanı boyun tarafına gelir, hareket verir. Üçüncü çift ikinci ve üçüncü omurun ortasından dışarı gelir. Bir kısmı başa hareket verir yani dönmesini sağlar. Bir kısmı kulak tarafına gelir. Kulağa hareket verir. Bu durum diğer hayvanlarda da böyledir. Dördüncü çift üçüncü ve dördüncü omurların deliklerinden dışarı gelir, solunum organları ortasında olan hicâb (perde; *Diaphragma* L.)'a ulaşır ve ondan bazı [bölüm], dördüncü ve beşinci omurların arasından beşinci çift ile dışarı çıkar, başın adalelerinin sonuna, baş ile boynun ön tarafı arasında ortak olan adalelere erişir. Ondan sonra bir miktar büyük olanı omuzun yukarısına ve bir kısmı perdenin ortasına gelir. Yedinci çift ve sekizinci çift iki delikten dışarı gelir, birbirine karışır. Omuzla kolun dış yüzüne gelip, ulaşırlar. Bir kısmı örtüye, bir kısmı baş adalelerine ve göğüs boşluğuna gelir. Sinirlerin çoğu ön kol ve el için bulunur. Ama göğüs omurgalarının aralarından gelen sinirler on iki çift olurlar. Birinci çifti birinci ve ikinci omurdan adalelere dağılır. Bir kısım sinir katılarak boyuna ulaşır ve sekizinci sinirden bir bölüm eller, ön kol ve el ayalarının yanlarına gider. İkinci çift birinci deliğin yanından kolun dışına erişir; duyu ve hareket verir. Bazen sinir kola, omuz eklemine hareket ettiren adalelere ve kaburgalara erişir. Göğsün dışında olan sinirler kaburga adalelerine ve karın adalelerine gelir. Karnın omurlarının deliklerinden gelen sinirler beş çifttir. Bazısı arkaya, karnın iç ve dış yüzünün adalelerine

dağılırlar. Ama o sinir ki gider, her iki ayağın baldırlarına ulaşır; 'aciz [*Sacrum* L.] isimli kuyruk sokumu omurgasından dışarı çıkan sinirlerin dallarına karışır. Aşağı giderek uyluğun adalelerine erişir. 'Aciz ve 'us'us [*Coccyx* L.] adlı omurlar iki çift sinir ile devamlıdır. Bunlardan, aşağıda olan organlara, ki mak'ad [*Anus* L.], kazib [*Penis* L.], mesâne [*Vesica urinaria* L.], rahim [*Uterus* L.] ve gışâ-i batn [karnın örtüsü; *Periton* L.] dır, karışıp dağılırlar. Her organa belirlendiği kadar dağılır ve ayrılırlar (8-11).

### Üçüncü ders. Beşinci kitap.

#### İkinci bölüm. Birleşik organların diseksiyonunu bildirir.

Her şeyin yaratıcısı başı bütün organların üstünde yaratmıştır. Gözü diğer organlar için gözcü yapmıştır. Beynin tabanını kemikten yaratıp 'azm-i vetedî [kanatsız kemik; *os sphenoidale* L.] veter [burun bölmesi; *os ethmoidale?* L.] ile, sonra 'azm-i pîşânî [alın kemiği; *os frontale* L.] yi iki 'azm-i hücrî [gözenekli kemik; *os temporale* L.] ile sağdan ve soldan boyuna ve enine üç kısım yaratmıştır. Karınları [*ventriculus* L.] da üç kısımdır. Beynin birinci karnı [*Ventriculus lateralis* L.] diğer karınlarından geniştir. Ondan sonra beynin arka karnıdır [*Ventriculus quartus* L.]. Sonra beynin orta karnıdır [*Ventriculus tertius* L.]. Beynin cevheri akışkandır, kül gibidir ve sütürleri ilişiktir. Bu sütürlerden birisi kafatasından fontanelle devamlıdır ve bağlarla döşenmiştir. Fontanelden kafatasının dışına gelen her sütürün yukarı tarafı nefsanî ruhtur ki beyne iki örtü arasında geçmiştir. Bir örtü de bu örtünün içindedir ki bu gışâ-i muhavvâ [içinde toplanılan örtü; *Dura mater encephali* L.] dır ve fontanelle bitişiktir. Bu iki örtüye Yunanca münseceyn [dokunmuş; *Dura mater ve Pia mater encephali* L.] derler. Son örtü kafatasını kaplar [*Pericranium* L.]. Başın derisinin altında olan sütürlerden ve kafatasında olan deliklerden şerâyîn ve âvirde [arterler ve venler] kafatasına gelirler. Bunlar kafatası küresinin dışarisinden ve içerisinden beynin arkası ve ağız arasında yayılıp açılmışlardır. Bir miktarı içi oyuk yerde genişleyerek toplanmış olan adalenin bitişme yerinden açılır. Bu boşluğa ma'sara [*Confluens sinuum-Torcular Herophili* L.] derler. Bu adı geçen yer de beyin cevherine benzer. Bu yerden dallar çıkarak beynin ön karnına gelir ve toplanır. Bu iki damar bundan başka karıncığa gider ve iki dala ayrılır ve şebîke [ağ şeklinde doku; *rete mirabile* L.] gibi olur; yani beynin altında ağ gibi olur.

Ön karın uzunluğuna iki bölüm olur. Bu ön karın yuvarlaklarından iki kabartı ortaya çıkar yani pistân-ı zenân [kadınların memeleri; *Bulbus olfactorius* L.] gibidir. Yüce yaratıcı iştme kuvvetini buraya koymuştur. [*Burada bir hata vardır. Bu kuvvet Râzî ve İbn Sînâ'da açıklandığı gibi koklama kuvveti olmalıdır.*] Orta karıncık [*Ventriculus tertius* L.] en küçüğüdür ve dehliz gibidir. Ön karın ve orta karın arasında uzunluğuna bir bağlanma yeridir. Tavanı geri ile ilişkilidir. Ezeç [kemer; *Fornix cerebri* L.] dedikleri ince bulut gibi bir örtü kaplamıştır. Buradan bir parça, uzunluğuna bir kurt (solucan) [*Vermis cerebelli* L.] benzeri nesne, beynin ortasından bu orta karın üzerine zırh gibi çekilmiştir. Büzülme ve açılması birliktedir. Her ne zaman bu kurt hareket ederse, büzülme hareketi boşluğu kapatır. Her ne zaman yayılma hareketi olursa boşluk açılır. Butlara 'inebeyn derler. Bunda olan iki çıkıntı, ki aşağı geldiğinde yol kapalı olur, bağlı ve büzülmüş oldukları zaman genişliği artar. Ondan sonra çıkıntılar uzaklaşırlar, yol açılır. Şimdi beyin için iki yol vardır. Fazlaları o iki yoldan atar. Birisi ön karıncığın son noktasıdır ve birisi beynin ortasından gelir bir derin delik olur. Başlangıcı hicâb-ı sulbden [sert örtü; *Dura mater* L.] dir. Ona kam' [huni; *Infundibulum* L.] ve mustanka' [yıkama yeri] derler. Çünkü bu örtüden de geçer, orada, dura materle beynin yolu ortasına konmuş olan, boncuk şekilli bir guddeye [beze] [*Hypophysis cerebri* L.] açılır. Bu boncuk da misfât [süzgeç; *Os ethmoidale* L.] denen şu küçük kemiklere uğrar, buradan dönerek, aşağı giden nuhâ' [*Medulla spinalis* L.] dan dışarı çıkar. Sonra bir yol da beyinden gelmiştir. Meme başına benzer, kemik altındadır. Bunun deliği burun tarafındadır. Fazlalardan bazısı bu delikten buruna iner (8-11).

### TARTIŞMA

*Enmûzecü't-Tıbb*'ın yazıldığı dönem öncesinde Türkçe yazılmış anatomi kitabı ya da anatomi ile ilgili bölümler içeren Türkçe yazılmış tıp kitaplarının sayısı fazla değildir. Bu eserler arasında, 15. yüzyılda Hekim Hayreddin tarafından yazılan *Hulâsatü't-Tıbb*'ın ikinci kısmı fizyoloji ve anatomiye ayrılmış olup, bu kısmın onuncu bölümü beyin ve gözlerin teşrihi ile ilgilidir (4). Cerrâh İbrâhîm'in ünlü cerrâhnâmesi *Alâ'im-i Cerrâhîn*'de (1505) de teşrihle ilgili bir bölüm bulunmakta olup, bu bölümün beyin ve sinir anatomisi ile ilgili alt bölümleri de vardır (1). Yıldırım (25) bu eserin Osmanlılarda teşrih tarihini 1505 yılına kadar indirdiğini de bildirmektedir.

Emir Çelebi'nin *Enmûzecü't-Tıbb'*da beyin anatomisini değerlendirdiği bölümün incelenmesi ile Râzî ve İbn Sînâ'nın beyin anatomisinde tanımlanan anatomik ve fizyolojik bilgilerin Emir Çelebi tarafından da benimsendiği ve özet bir şekilde, kitabın yukarıda sunulan ilgili bölümlerinin düzenlendiği görüşüne ulaşılmıştır. İbn Sînâ'nın *Kânûn'*unda olduğu gibi, Emir Çelebi de "ma'sara" (*Torcular herophili*)'yı, oradan çıkan damarlarla kanın beyne dağıtımının yapıldığı yer olarak kabul etmektedir. Beynin altında "şebîke" olarak adlandırılan damar ağı ise Herophilus (~ M.Ö. 300)'un anatomik fizyolojiye soktuğu ve Galen (129-200)'in ayrıntısı ile tanımladığı, *rete mirabile* adlı, çift tırnaklılarda olan ama insanlarda olmayan bir anatomik yapıyı tanımlamaktadır. *Rete mirabile*'nin insanlarda olmadığı Vesalius ve Berengario di Carpi tarafından gösterilmiş (14) olmasına karşın, bu şekilde Galen ve İbn Sînâ gibi üstatlarda var olan yanlışlarının Emir Çelebi'de sürdüğü görülmektedir. Vermis ve vermisin tanımlanan fonksiyonları, beyinde tanımlanan diğer anatomik yapılar, beynin fazlalıklarının atılması için sunulan her iki yol da aynıyla *Kânûn'*da tanımlanmıştır.

Günümüzün anatomik sınıflamasına göre periferik sinirlerin "kranial sinirler" ya da "kafa çiftleri" olarak adlandırılan bölümü 12 çift olmakla birlikte tarihin farklı dönemlerinde bu sınıflama da farklılıklar göstermiştir. Emir Çelebi *Enmûzecü't-Tıbb'*da kranial sinirlerin sayısını Galen, Râzî ve İbn Sînâ gibi öncüllerinin de eserlerinde belirlediği şekilde, yedi çift olarak vermektedir. Emir Çelebi çağdaş sınıflamada birinci çift olarak bulunan *N. Olfactorius*'u bu sınıflamaya katmazken, birinci kranial sinir olarak görme siniri ya da *N. Opticus*'u vermektedir. İkinci çiftin birinci çiftin arkasından başladığı bilgisini veren bölüm, sanki ikinci çift ile dördüncü çiftin birleşip ayrıldığı bilgisini vermektedir ki yazımızın inceleme konusunu oluşturan dört eserin dört kopyasında da aynı durum söz konusudur. Bölümün incelenmesi ve yine Galen, Râzî ve İbn Sînâ ile karşılaştırılması göstermektedir ki ya Emir Çelebi ikinci sinirle ilgili açıklaması ile üçüncü sinirle ilgili açıklamasının başlangıcını vermemiştir ya da büyük olasılıkla incelediğimiz dört adet yazmayı (8-11) da kopyalayanlar bu yazmaları o bölümün yazılmadığı eksik bir nüshadan kopyalamışlardır. Açıklamalardan da anlaşıldığı gibi, üçüncü çift olarak sunulan sinir çağdaş sınıflamanın 5. Çifti *N.*

*Trigeminus*'dur. Bu sinir açıklanırken bir kısmının iç organlara gittiği açıklaması yapılmıştır. Aynı açıklama Galen, Râzî ve İbn Sînâ'da da bulunmaktadır. Bazı yazarlar İbn Sînâ'nın kranial sinirlerinin yorumlandığı çeviri eserlerde bu durumu *N. Vagus*'un bir kısmını adı geçen üçüncü çift içerisinde sayarak açıklarken (16,21), bazı yazarlar da üçüncü çiftin (*N. Trigeminus*) bazı dallarının *plexus caroticus sympathici* ya da *truncus sympathicus*'a katıldığı yorumuyla üçüncü çiftin bir bölümünün iç organlara nasıl dağıldığını açıklamaktadırlar (15,18). Dördüncü çifti ayrıntılı olarak tanımlamayan Emir Çelebi, dördüncü çift ile üçüncü çiftin birleşip ayrıldığını söylemekle yetinmiştir. Bu açıklamanın hemen aynısını Râzî'nin *Mansûri*'sinde bulmaktayız (18). Beşinci çift olarak yüz siniri ve işitme sinirini vermektedir ki bu günümüz sınıflamasında yedinci ve sekizinci çiftlere ya da *N. Facialis* ve *N. Acousticus*'a karşılık gelmektedir. Emir Çelebi'nin sınıflamasında altıncı çift olarak verilen sinirler çağdaş sınıflamadaki dokuzuncu, onuncu ve on birinci çiftleri başka bir deyişle *N. Glossopharyngeus*, *N. Vagus* ve *N. Accessorius*'u içermektedir. Yedinci ve son çift ise çağdaş on ikinci çift olan *N. Hypoglossus*'tur.

Kranial sinirlerin tarihsel sınıflama girişimlerine bakıldığında Galen (129-200)'in kranial sinirleri yedi çift olarak tanımladığı görülmektedir. Galen kranial sinir sınıflamasına koku sinirlerini katmamıştır. Onları beynin uzantıları olarak kabul etmiştir. Galen'in sınıflamasında birinci çift *N. Opticus*, ikinci çift ise *N. Oculomotorius*'tur. Üçüncü çift olarak *N. Trigeminus*'i vermiş, dördüncü çift olarak meninksiz delerek kafatasından çıktıktan sonra ağızda damağa giden bir çifti tanımlamaktadır [*N. Pterygopalatinus* L.?] (15). Pek çok yayında Galen'in dördüncü çift olarak *trigeminus*'un motor kökünü tanımladığı şeklinde açıklamalar vardır (13,17,20) ki bu durum, bu bilginin de sorgulanması gerektiğini göstermektedir. Beşinci sinir olarak *N. Facialis* ve *N. Acousticus*'u birlikte sunmaktadır. Altıncı çift, günümüzdeki *N. Glossopharyngeus*, *N. Vagus* ve *N. Accessorius*'u içermektedir. Yedinci ve son sinir olarak *N. Hypoglossus*'u tanımlamıştır (15,20). Galen'in sınıflaması birinci çiftin yanı sıra, günümüzdeki dördüncü çift *N. Trochlearis* ve altıncı çift *N. Abducens*'i de kapsamamaktadır (20).

Râzî (865-925) de kranial sinirleri yedi çift olarak tanımlamıştır. Galen'in sınıflamasını esas almış görünmektedirler. Râzî'ye göre birinci çift görme

siniri yani *N. Opticus*'tur. İkinci çift kranial sinir günümüzün *N. Oculomotorius*'una karşılık olarak tanımlanmıştır. Üçüncü ve dördüncü çiftler trigeminal sinirin karşılığı olarak bulunmaktadır. Râzî'nin sınıflamasındaki beşinci sinir, *N. Facialis* ve *N. Acousticus*'u kapsamaktadır. Altıncı çift ise *N. Glossopharyngeus*, *N. Vagus* ve *N. Accessorius*'tan oluşmaktadır. Yedinci kranial çift ise çağdaş 12. Çift olan *N. Hypoglossus*'tur (18,22).

İbn Sînâ (980-1037) ise birinci kafa çiftini tanımlarken önce koku ile ilgili olan *N. Olfactorius*'tan bahsetmiştir. Sonra açıklamasını *N. Opticus*'la sürdürmüştür. İkinci sinir olarak *N. Oculomotorius*, *N. Trochlearis* ve *N. Abducens*'ten oluşan ortak bir sinir tanımlamaktadır. İbn Sînâ'nın tanımladığı üçüncü çift ise *N. Trigeminalis*, *N. Facialis*'in motor bölümü ve *N. Vagus*'un bir bölümüdür. Dördüncü kafa çifti olarak damağa duyu temini için giden bir çift tanımlanmıştır [*N. Pterygopalatinus* L.?] (16,21). Beşinci sinir olarak *N. Facialis* ve *N. Acousticus*'u birlikte tanımlanmıştır. İbn Sînâ altıncı çift olarak *N. Glossopharyngeus*, *N. Vagus* ve *N. Accessorius*'u birlikte vermektedir. Yedinci çift olarak *N. Hypoglossus*'u tanımlamıştır (16,21). Karşılaştırmalar *N. Pterygopalatinus* olduğunu düşündüğümüz sinir konusunda Emir Çelebi ile Râzî ve İbn Sînâ'da farklı açıklamalar görülmektedir.

Andreas Vesalius (1514-1564) da kranial sinirlerin sınıflanmasında Galen'i izlemiştir. *De Humani Corporis Fabrica*'nın 1543 tarihli ilk baskısında günümüzde *N. Oculomotorius*, *N. Trochlearis* ve *N. Abducens* olarak bilinen sinirleri göstermiş olmasına karşın, Galen gibi o da ikinci çiftin, "genel oculomotor", gözün bütün kaslarına gittiğine inanmıştır. Bugün *trochlear* olarak adlandırılan ince dalın, *trigeminal* çiftin *ophthalmic* bölümünün periferik dalları ile dağıldığını; *abducens* olarak bilinenin ise temporal kasa ve ağız boşluğuna dağıldığını göstermiştir. Öte yandan Vesalius, halka açık anatomik diseksiyonlarda koku sinirlerini birinci çift ve optik sinirleri ikinci çift olarak söylemesine karşın, eseri *Fabrica*'da koku sinirlerini kranial sinirlere katmamış ve görme sinirlerini birinci çift olarak sunmuştur (20).

Bugün dördüncü çift ya da *N. Trochlearis* adı verilen sinirin keşfedilmesi Bolonya'lı Alessandro Achillini (1463-1512)'ye atfedilmektedir. Bununla ilgili olarak *M. Trochlearis* adlı kas da diğer bir İtalyan, Gabriele Falloppio (1523-1562) tarafından bulunmuştur (20).

Fransız hekim Jean Riolan (1577-1657), 1618-1626 yılları arasında yayımladığı eseri *Anatomia seu Anthropographia*'da *N. Abducens*'in *M. Abducent*'de sonlandığını açıklamıştır (20). Bu tarih yazarımız Emir Çelebi'nin de eseri *Enmûzecü't-Tıbb*'ı yazdığı tarihle örtüşmektedir.

Râzî spinal korddan çıkan 31 çift ve bir adet de caudal sinir tanımlamıştır. Spinal sinirleri sınıflarken 8 çiftinin omuriliğin boyun, 12 çiftinin torakal, 5 çiftinin lomber bölümünden çıktığını, 3 çiftin sakral kemikten, 3 çiftinin *coccyx*'ten ve tek sinirin de *coccyx*'in alt bölümünün ortasından çıktığını bildirmiştir (19,23). Buna karşın kranial çiftlerin sınıflamasında da İbn Sînâ'yı referans alan Emir Çelebi, spinal sinirlerin sayısını, sekiz çift boyundan, on iki çift sırttan, beş çift belden, dört çift kuyruk sokumundan olmak üzere toplam 29 çift olarak vermiştir. Emir Çelebi'nin spinal sinirlerin açıklamasında da İbn Sînâ'nın *Kânûn*'unu referans aldığı görülmektedir (16,17).

## SONUÇ

Emir Çelebi'nin *Enmûzecü't-Tıbb* adlı Türkçe yazdığı eserine anatomi ile ilgili bölümler eklemesi ve anatomi öğrenimi ile ilgili olarak tıp öğrenimi sırasında mutlaka diseksiyon yapılması önerisini açıkça dile getirmesi Osmanlı Tıbbı'nda önemli dönüm noktalarından birisidir. Sözlerinden bu öneriyi yapan Emir Çelebi'nin de, öğrencilere önerdiği gibi, diseksiyon yapmış olduğu izlenimi edinilmekle birlikte bu konuda ayrıca bir kanıt bulunmamaktadır. Bununla birlikte, eğer diseksiyon yaptıysa, Emir Çelebi'nin santral ve periferik sinir sistemi konusunda İbn Sînâ'dan farklı bir şey sunmaması, "İpse Dixit" tavrının bir yansıması olarak görülebilir. Bu durum, Vesalius'un Galen'in kranial sinir sınıflamasına karşı çıkamaması örneğinde olduğu gibi, Emir Çelebi'nin de ya diseksiyon sırasında saptadığı farklılıklar konusunda İbn Sînâ'nın söylediklerine karşı çıkamadığı ya da diseksiyon sırasında gördüklerini, aldığı eğitimin sonucu olarak, İbn Sînâ'nın yazdıkları doğrultusunda gördüğü, gerçeklerle öğrendikleri arasındaki farklılıkları görse bile saptayamadığı şeklinde yorumlanabilir. Öte yandan Türkçe bir tıp eserinde, özet de olsa, Türkçe bir anatomi bölümünün bulunması, Türkçe tıp eğitimi adına oldukça önemli bir durumdur. *Enmûzecü't-Tıbb*'in çoğaltılan nüshalarının sayıca fazla olması da bu eserin benimsendiğinin ve önemli bir okuyucu kitlesine de ulaşabildiğinin bir göstergesi olarak ele alınabilir.

## KAYNAKLAR

1. Acıduman A, Er U, Belen D: Cerrâh İbrâhîm ve Alâ'im-i Cerrâhîn'in nöroşirürji ile ilgili bölümleri. Türk Nöroşirürji Dergisi 17 (3): 170-182, 2007
2. Acıduman A, Arda B: Emir Çelebi ve ünlü eseri Enmûzecü't-Tib'da tıbbî deontoloji ile ilgili bir bölüm: Vesâyâ-yı Hükemâyı Selef ve Halef. Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Derg. 51: 68-72, 2008
3. Adıvar AA: Osmanlı Türklerinde İlim, 6. Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000: 128-129
4. Arda B: Hekim Hayreddin'in Hulâsa eseri. Erdem 12 (34): 17-26, 1999
5. Bayat AH: Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar, Ankara: AYK, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1999: 49-61
6. Bayat AH: Tıp Tarihi, İzmir: Sade Matbaa, 2003: 260-261
7. Bursalı Mehmed Tahir: Osmanlı Müellifleri, cilt 3, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1343 H./1924-1925: 204
8. Emir Çelebi: Enmûzecü't-Tıbb. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Mihrişah Sultan Koleksiyonu, No: 342-1: 53a-55a, 61a-62a, 365b
9. Emir Çelebi: Enmûzecü't-Tıbb. Ankara: Milli Kütüphane, Adana İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, No: 01 Mü 2282: 61-63, 74-75 [82-84, 95-96 Arapça rakamlarla]
10. Emir Çelebi: Enmûzecü't-Tıbb. Ankara: AÜ DTCF Kütüphanesi, Yazmalar Bölümü, Muzaffer Özak Koleksiyonu 1, No: 1315: 100-103, 115-116
11. Emir Çelebi: Enmûzecü't-Tıbb. Ankara: AÜ DTCF Kütüphanesi, Yazmalar Bölümü, Mustafa Con Koleksiyonu A, No: 719: 51a-53a, 59a-60a
12. Erdemir AD: Emir Çelebi. TDV İslâm Ansiklopedisi, cilt 11, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995: 129-130
13. Galen: On the usefulness of the parts of the body (Translated from the Greek with an introduction and commentary by May MT.), vol 1, Ithaca, New York: Cornell University Press, 1968: 438
14. Goodrich JT: Landmarks in the history of neurosurgery. Rengechary SS, Wilkins RH (eds), Principles of Neurosurgery, London : Wolfe, 1994: 1.1-1.25
15. Goss CM: On anatomy of nerves by Galen of Pergamon. Am J Anat 118: 327-335, 1966
16. İbn-i Sînâ: El-Kânûn fi't-Tıbb (Türkçeye Çeviren: Kahya E.), birinci kitap, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi, 1996: 1-9, 21-28
17. Kâhya E: Şemseddîn-i İtâkî'nin Resimli Anatomi Kitabı, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi, 1996:
18. de Koning P (ed): Trois Traités d'Anatomie Arabes, Leide: E. J. Brill, 1903: 29-37, 47-51
19. Maskar Ü: İslâm'da ve Osmanlılar'da otopsi sorunu üzerine bir etüd. İst Tıp Fak Mecm 39: 286-301, 1976
20. Rucker CW: History of the numbering of the cranial nerves. Mayo Clin Proc 41: 453-461, 1966.
21. Shah MH: The general principles of Avicenna's Canon of medicine, Karachi: Naved Clinic, 1966: 103-112
22. Souayah N, Greenstein JI: Insights into neurologic localization by Rhazes, a medieval Islamic physician. Neurology 65: 125-128, 2005
23. Şehsuvaroğlu B: Bizde anatomi öğretimine dair. İst Tıp Fak Mec 15 (1): 365-412, 1952
24. (Uludağ) OŞ: Beşbuçuk Asırlık Türk Tababet Tarihi (Sadeleştiren Uzel İ.), Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991: 177-178.
25. Yıldırım N: İbrâhîm b. Abdullah. Alâim-i Cerrâhîn adlı Türkçe eseriyle tanınan Osmanlı cerrahı, TDV İslâm Ansiklopedisi, cilt 21, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000: 284-285